

MTA KÖZGAZDASÁG- ÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET

Műhelytanulmányok

101. szám

2013. november

Artner Annamária

TŐKEMEGTÉRÜLÉS, BÉRMUNKA ÉS DEMOKRÁCIA*

ISSN 1417-2720

ISBN 978 963 301 604-6

1112 Budapest, Budaörsi út 45.

☎ 309-2643, 📠 309-2624, 📧 vki@krtk.mta.hu

* A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

Abstract:

1989 óta, a történelmi fordulatok és Francis Fukuyama jóvoltából, a mértékadó vélemények szerint a szabad piacgazdaság és a demokrácia együttése az emberi társadalom legfejlettebb formája. Mivel a fejlődést az ellentmondások hajtják előre, e tétel akkor igaz, ha sem a szabad piacgazdaságon, sem a demokrácián belül, sem a szabad piacgazdaság és a demokrácia között nincsenek súlyos ellentétek. Ezért e tanulmány a szabadpiac és a demokrácia mibenlétének és a kettő viszonyának tisztázását célozza. A demokrácia általános és specifikus tartalmából kiindulva megkülönbözteti a jogi és a reális egyenlőség fogalmát, elemzi a szabad piacgazdaság legfontosabb hatásmechanizmusának, a versenyképességi harcnak a sokirányú egyenlőtlenségekre gyakorolt hatását. A reális egyenlőtlenséggel kapcsolatban kitér a jövedelmi és a termelőeszközök tulajdonlásában megnyilvánuló egyenlőtlenségekre, illetve a tőkén belüli, valamint a tőke és bér munka közötti egyenlőtlenségekre. Az egyenlőtlenségeken keresztül mutatja be a szabadpiac szerepét a demokrácia kiüresedésében és/vagy a demokratikus intézmények korlátozásában.

Kulcsszavak: bér munka, egyenlőtlenség, demokrácia, piacgazdaság, tőkemegtérülés, versenyképesség.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E22, E24, F01, F50, F52

BEVEZETŐ

Az uralkodó közgazdasági és általában társadalomtudományi elmélet szerint a szabad piacgazdaság és a jogegyenlőségen nyugvó politikai demokrácia (a nyugati liberális demokrácia) az emberi társadalom létezésének legtökéletesebb formája. Bár ez a Francis Fukuyama által a kelet-európai rendszeralternatíva bukása után, 1992-ben¹ publikált könyvéből elhíresült verdikt az elmúlt évtizedekben több módosuláson ment át, ezek nem ásták alá lényegét. Eszerint a szabad piac és a demokrácia egyazon dolog két oldala, olyan társadalom attribútumai, ami felé a dolgok természetes menete folytán minden társadalom törekszik, illetve törekednie kell.²

Az uralkodó elmélet szerint tehát a lehető világok legjobbjában élünk. Ebben nincs semmi meglepő, mert az *éppen uralkodó* eszmék szerint mindig, mindenki a lehető világok legjobbjában élt. Az amerikai születésű, a Harvardon doktoráló Fukuyama az USA modelljét – és az annak képeire formálódott Nyugat-Európát – tette meg etalonnak, bár híres-hírhedt nem e gondolattal, csak annak kerteletlen és bombasztikus kimondásával vált. Hegel – akire egyébként Fukuyama sűrűn hivatkozik fent említett művében – a felvilágosult abszolútizmust kiáltotta ki a fejlődés csúcának, amelyre az őt jól megbecsülő hazájáról, Poroszországról vette a példát.³

Jelen valóságunk tanúbizonysága szerint azok a társadalmak prosperálnak leginkább – legalábbis a bevett makrogazdasági mutatók szerint –, amelyeket a szabadpiac és a polgári jogegyenlőség jellemez, még ha diktatórikus (állami) felzárkóztató periódus után jutottak is el ide. A jelen tapasztalata azonban nem elegendő ahhoz, hogy a most létező legjobbat az örökké való legjobbnak kiáltsuk ki. Sőt, magának a „tapasztalatnak” a mibenléte, megítélése is változhat a tapasztalatszerzés módszere – a vizsgált tényezők kiválasztása és a vizsgálat eszközei – függvényében.⁴ A „létező legjobb” ezen túlmenően önmagában is súlyos belső ellentmondásokkal terhes (pl. szegénység), aminek kénytelen elismerése inspirálja Fukuyamát arra, hogy a neoklaszikus elméletet 80 százalékban továbbra is igaznak tartva „20 százaléknyi” *nem-racionális* társadalmi tényező (szokás, morál, bizalom) magyarázza úgy egy gazdaság, mint egy adott tár-

¹ Magyarul: Fukuyama (1994). A könyv Fukuyama egy 1989-es, hasonló című, de akkor még kérdőjellel ellátott tanulmányának („The End of History?”) továbbfejlesztett változata. Fukuyama ebben a dolgozatában mondta ki először, hogy elérkeztünk a történelem végéhez: az emberiség ideológiai fejlődésének csúcsához és a nyugati liberális demokráciával a kormányzás végső formájához (Fukuyama, 1989).

² Ezt az üzenetet Huntington civilizációs elmélete sem írta felül, hiszen az „alkotmányosság”, az „emberi jogok”, a „demokrácia”, a „szabad piac” stb. mellett elkötelezett „Nyugat” és „a többi” civilizáció közé teszi demarkációs vonalat (Huntington, 1993, 40–41. o.).

³ „Eljutottunk most a germán birodalom harmadik periódusához, s ezzel a szellemnek abba a korszakába léptünk, amely szabadnak tudja magát, amennyiben az igazat, örökkévalót, önmagában általánost akarja” – írja Hegel (1979, 696. o.). Nagy Frigyesben, aki bevezette Poroszországot Európa nagy államai közé, megvolt „az általánosság tudata”. Ha ez – az általánosság tudata – maga is általánossá válik, akkor „a történelem végső stádiumába érke-zünk, a mi világunkba, a mai napjainkhoz” (uo. 730–731. o.).

⁴ Például a GDP és egy főre jutó értékének szintje és növekedési üteme, az export aránya és dinamikája, a működőtőkekivitel alakulása, a költségvetési egyensúly állapota stb. A szociális mutatók, mint például a szegénység vagy az egyenlőtlenség alakulása nem tartoznak az értékelés szempontjai közé, vagy ha igen, még összességükben is kisebb súllyal esnek latba, mint az előbbieik. Szentés Tamás, értékelve a WEF versenyképességi indexeit, megállapítja: „A „nemzeti versenyképesség” koncepciója és mérésének szemléletmódja tehát – a vonatkozó jelentések szándékaitól függetlenül – olyan ideológiai eszközzé vált, amely mindeddig nagyon is hatékonyan bizonyult a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek csökkentését szorgalmazó, különösen a „szociális” vagy pláne az „ökoszociális” piacgazdaság országokon belüli, illetve világszinten való kifejlesztése mellett érvelő koncepciók ellenében” (Szentés, 2012).

sadalmon belüli csoport sikereit.⁵ Újabban pedig már megengedi, hogy nem demokratikus rezsimok is szolgálhatják a köz érdekét („fejlesztő állam”), de – a hegeli abszolút szellemként visszatérve önmagához – végső soron is a demokratikus rendszerek előnyei mellett teszi le a voksát. A joguralmat és elszámoltathatóságot biztosító liberális demokrácia nemcsak jobban szolgálja a gazdasági növekedést, de mivel még népszerűtlen döntései is több társadalmi szereplő beleegyezésén nyugszanak – állítja –, e rendszer nagyobb támogatást élvez az állampolgárok részéről, és kevésbé fenyegeti társadalmi robbanás.⁶

Az alábbi írás nem vitatkozik közvetlenül a fenti állításokkal, hanem igyekszik mélyebbre ásni a demokrácia (és így a bizalom) kérdésében, a gazdasági és politikai viszonyok közötti kapcsolatot vizsgálva. Azt járja körül, mit jelent a demokrácia általában és mit a kapitalizmusban, és hogyan viszonyul az emberek közötti egyenlőség kérdéséhez; hogyan határolják be a demokrácia mozgásterét a tőkemegtérülést szolgáló szabadpiac által szült reális egyenlőtlenségek, és mindezek alapján milyen jövője lehet a demokráciának.

1) A DEMOKRÁCIA TARTALMA

A demokrácia szó jelentése „népuralom”. A demokrácia a tartományurak, kiskirályok uralmát jelentő oligarchiától, a kiváltságosok uralmát jelentő arisztokráciától, és általában a többség véleményét figyelmen kívül hagyó diktatúrától különböző hatalomgyakorlási forma. A demokrácia már keletkezésekor sem jelentette az adott gazdasági, területi egységhez tartozó minden ember egyenjogúságát, sőt messze nem jelentette még a többség uralmát sem.⁷

Az uralmi formák (államok) hierarchikus társadalmak tartozékai, osztálytartalommal bírnak. Végső soron az uralkodó osztály érdekeit szolgálják, amelyhez hozzátartozik a többi osztály(ok) érdekeinek bizonyos fokú érvényesítése is, hogy a rendszert ne feszítsék szét saját belső ellentmondásai. („Érdek csak ott van, ahol ellentét van”).⁸ Így a demokrácia is csak osztálytársadalomban értelmezhető. Az ösközösség, vagy a nemzetség például nem volt „demokrácia”, mert nem volt osztálytársadalom.

A modern demokráciákban minden felnőtt állampolgárt megillet a választás joga, a társadalmi újratermelés lényegi folyamataiba azonban ez sem jelent beleszólást a többség számára: nem a nép uralkodik. Az uralom alapja ugyanis a termelőeszközök tulajdona. A társadalmi értelemben vett „osztály”-okat a termelőeszközökhöz való viszonyuk határozzák meg. A termelőeszközök tulajdonához hasonlóan viszonyuló emberek alkotnak egy osztályt (tulajdonos – nem tulajdonos) – még ha az osztályok belső szerkezete nagyon differenciált is, és vannak rétegek az osztályok közötti határokon (pl. nem-tulajdonos, de a tulajdont a tulajdonosok érdekeinek megfelelően kezelő réteg).

⁵ Eszerint magas fokú (az önkéntes társadalmi kapcsolatokba vetett) bizalom jellemzi az Egyesült Államokat, Japán és Németországot, és alacsony fokú (a rokonsági kapcsolatokig terjedő) bizalom Kínát, Koreát, Franciaországot és Olaszországot. A nem rokonsági kapcsolatokba vetett bizalom befolyásolja a vállalatok méretét, ezáltal a világgpiaci sikert (Fukuyama, 1995). A bizalom jellegét, illetve mértékét kulturális tényezők határozzák meg. Ezzel Fukuyama közeledett Huntingtonhoz, aki szerint a kulturális különbségek magyarázzák a történelmet, illetve a világrendszerek váltakozását (Huntington, 1993).

⁶ Fukuyama (2012).

⁷ A Periklész alatt felvirágzó athéni demokráciában nem volt szavazati joga a nőknek, a föld- és háztulajdonnal nem rendelkező idegeneknek és a rabszolgáknak, vagyis a társadalom túlnyomó többségének.

⁸ Hegel (1979), 47. o.

A „tulajdon” csak mint a termelőeszközök tulajdona (tehát nem mint személyes célokat szolgáló használati eszköz) jön számításba, bár a termelőeszközök birtoklásával a személyi tulajdon gyarapítása is nagyobb mértékben lehetséges, mint azok nélkül. A „tulajdon” tehát olyan *kezdeti előny*, amelynek birtokában – a múltban a születési előjogok alapján, a jelenben pedig a polgári jogrend értelmében – jogszerűen *további előnyök* szerezhetők, halmozhatók fel, *kumulálható*k. A „tulajdon” eredetét adott rendszeren belül – kivételes esetektől eltekintve – senki sem vizsgálja. A főáramú közgazdaságtan és általában a részekre hasított társadalomtudományok sem vizsgálják a tőketulajdon – mint társadalmilag uralkodó tulajdonforma – eredetét. (Sőt, ellentétben a tulajdonszerzés törvényes kritériumaira vonatkozó jogszabályokkal, az államok gyakran eltekintenek még attól is, hogy a tulajdon keletkezésének konkrét körülményeit megvizsgálják, például, amikor adóamnesztiát rendelnek el.)

Pedig a tulajdon keletkezése mindig antidemokratikus úton, leginkább rablással történt. Történelmileg az első ilyen a – bőségben rendelkezésre álló szabad – földterület kisajátítása volt (rablás a természettől, a természettel *egy emberi közösségtől*). A földet elsőként nemzetségek sajátították ki, miközben a nemzetségeken belüli vagyoni differenciálódás is előrehaladt.

Nem térünk ki most a tulajdon történelmi keletkezésének és formaváltásainak leírására, amely remélhetőleg amúgy is ismert a tisztelt olvasó számára, csak felhívjuk a figyelmet rá, hogy 1) a tulajdon (a meghatározó és további „előnyszerzésre”, azaz gazdagság felhalmozására alkalmas termelőeszközök) a társadalmi formaváltások során más-más társadalmi csoportok kezébe került. 2) Az uralkodó osztályok váltakozása nem ment és nyilvánvalóan nem is mehetett végbe sem demokratikusan, sem „jogosan”: törzsi és egyéb háborúk, gyarmatosítás, bekerítések, felkelések, guillotine, állami vagyონrészek értéken aluli kiárúsítása stb., de jó esetben is vértelen diktatúrák vagy puccsok révén zajlott. 3) Az uralkodó osztályoknak ez a váltakozása azonban nem érintette a társadalomnak két alapvető csoportra – a kumulatív előnyszerzésre alkalmas termelőeszközökkel rendelkezők és nem rendelkezők csoportjára, avagy a tulajdonosok és a tulajdon nélküliek csoportjára – való felosztását.

A tulajdon megszerzését *követően* tulajdonosukat „jogosan” illeti meg ezeknek az eszközöknek a működtetése és az ebből szerezhető további előny (gazdagság) is, hiszen az új jogrendet az új tulajdonosok maguk írják.

2) DEMOKRÁCIA A KAPITALIZMUSBAN

A kapitalizmus osztálytársadalom, ahol a termelőeszközök a társadalom egyik részének tulajdonában vannak, és e termelőeszközök működtetése az ő *joguk*. E működtetésbe bevonhatnak másokat, de a végső szó *jogilag* az övék. Ezt kodifikált jog, a „jogállam” biztosítja. A tulajdon szent és sérthetetlen, tehát a termelőeszközök feletti rendelkezési jog, a termelőeszközök működtetése és az ebből származó haszon feletti rendelkezési jog is az. Nem arról van szó, hogy korporációk, vagy az érdekegyeztetés egyéb formái révén ne lehetne megvitatni egy-egy részletkérdést a tulajdonra vonatkozóan, mint arra egyes „jóléti demokráciákban” vannak példák, hanem arról, hogy a tulajdon funkciója, nevezetesen, hogy gyarapodjék (a vállalat legyen „versenyképes”, azaz kellően profitábilis), nem lehet vita tárgya.⁹ Minden egyébről demokratikusan lehet dönteni.

⁹ Csak kevés alkotmány, így például a német mondja ki, hogy a magántulajdon (működtetése) a közjót kell szolgálja, és a közérdek sérelme esetén kisajátítható. Azonban még ebben az esetben is méltányos kárpótlás jár, tehát a

A jogegyenlőség formai egyenlőség, amely a „nép” minden tagját megilleti, és amelyben a társadalom minden tagja mint „nép” jelenik meg. Különbségek nélkül. A társadalom reális különbségeket szülő funkciója – nevezetesen a tulajdon – azonban kívül áll ezen a jogegyenlőségen. A liberális demokráciákban mindenkinek „joga van” tulajdonra szert tenni – az adott rendszer jogrendjén belül törvényes eszközökkel –, de ha már szert tett rá, az afeletti rendelkezésre nem vonatkozik a demokrácia.¹⁰

A liberális jogállamban tehát a jogegyenlőség határai a „kumulatív előnyszerzésre feljogosító kezdeti előny”, vagyis a termelőeszközök tulajdonának szféráján kívül esnek. A termelésben nem uralkodik demokrácia. A termelésben a kumulatív előnyszerzés módjának diktátuma, a versenyképesség követelménye érvényesül. Itt már nincs szó olyan, a rabszolgaságra vagy a feudalizmusra jellemző jogokról, amelyek birtokában egyesek közvetlenül meghatározhatnák mások cselekedeteit, hiszen az emberek szabadon választhatják meg azokat a szerződéses kapcsolatokat, amelyekben részt kívánnak venni. A szerződés tartalmát azonban eleve meghatározza a tulajdonhoz való viszony: akinek nincs tőketulajdona, az csak munkaerejének bérbeadását kínálhatja fel, eleve lemondva arról, hogy amit azzal létrehozott, az az övé. Akinek pedig tőketulajdona van, az jogszerűen lesz a bérbevett munkával előállított egész termék tulajdonosa, abból visszajuttatnia csak a bérbevett munka szerződésben meghatározott árát köteles. A társadalom csoportjai (osztályai) közti hierarchiát tehát már nem *formális*, hanem *reális* viszonyok határozzák meg: a *gazdaságon kívüli* kényszereket *gazdasági* kényszerek váltották fel: mindenki a „szabad” piacról él. Hogy venni tudjon, azt ad el, amit tud, és akinek nincs más, az a munkaerejét.

Mivel a kezdeti előnyön alapuló kumulatív előnyszerzés folytonosan halad előre (a tőke, a vele termelt profit jóvoltából felhalmozódik), a tőketulajdonosok alkupozíciója egyre nő, a csak munkaerejükkel rendelkezőké pedig egyre csökken.¹¹ Ezt a folyamatot erősíti a tőkének a tudatformálásra alkalmas termelőeszközök működtetéséhez való növekvő hozzáférése (oktatás, média, könyvkiadás), mert ezek révén a fennálló gazdasági kényszereket, mint örökérvényű törvényeket láttathatja. Lényegileg nem más ez, mint amikor a feudális uralkodók vagy fáraók hatalmát istentől eredeztették, és az egyházzal szentesítették.

Az „dolgok természetes menete” során divergáló osztály-alkupozíciók folyamatosan erodálják a politikai demokrácia tartalmát, formálissá teszik a demokráciát. Így, még ha bővül is a politikai demokrácia intézményrendszere, a reális egyenlőtlenység növekszik. A reális egyenlőtleniségek növekedése azonban szükségszerűen visszahat a politikai demokrácia formális intézményeire, azok működésére. A reális egyenlőtleniségek növekednek az osztályok *között* és az osztályokon *belül* is. A két folyamat egymást erősítve hat.

tulajdon, mint olyan, jogszerűnek minősül (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Artikel 14). A „közjó” fogalma nincs definiálva, de a versenyképesség nyilván annak számít.

¹⁰ A nemzetközi politikai és gazdasági folyamatok intézése is felüláll a demokrácián, mint arra többek mellett Chomsky is felhívja a figyelmet pl. a NAFTA kapcsán (Chomsky, 1997).

¹¹ Hosszabb távon érvényesülő tendenciáról van szó. Rövidebb-hosszabb időszakokban ezzel ellentétes fejleményekkel találkozhatunk, amelyeknek mindig speciális oka van. Például a második világháború után az újjáépítés, a haditechnika polgári termelésbe fogása, a fejlődő országokból történő értékelszívás, a „szovjet tömb” szociális intézményeinek demonstrációs hatása és a részben ennek nyomán teret hódító keynesi gazdaságpolitika az un. jóléti állam kiépítéséhez vezetett. Ennek lehetőségei azonban alig néhány évtized múltán, a hetvenes évekre kimerültek.

3) EGYENLŐTLENSÉG ÉS DEMOKRÁCIA

A globális tőkerendszert át- meg átvágják az egyenlőtlenségek, amelyek többnyire ellentéteket szülnek. Az egyenlőtlenségek legkiáltóbb formájáról, a jövedelmi egyenlőtlenségről ma már sokan beszélnek, és sokan vitatják, hogy ennek növekedése felé halad-e a világ. Mást kapunk, ha az emberek közötti globális különbségeket nézzük, mást, ha az országokon belülit, és megint mást, ha az országokat (azok egy főre jutó jövedelmeit) hasonlítjuk össze.

A Földön az emberek 1 százaléka a világ összes jövedelmének 15 százalékát viszi haza, 8 százalékuk pedig a felét. A globális egyenlőtlenség ma jóval magasabb, mint 1870-ben volt, és még az elmúlt évtizedekben is nőtt. A felső 1 százalék reáljövedelme az elmúlt két évtizedben 60 százalékkal gyarapodott, az alsó 5 százaléké semmivel.¹² Ugyanakkor az országok közötti egyenlőtlenség a 2000-es években – a feltörekvő gazdaságok gyors növekedésének, illetve jó részét az ott tevékenykedő multinacionális cégek tevékenységének köszönhetően – valamelyest enyhült, de továbbra is súlyos, és még mindig nagyobb, mint az 1970-es években volt.¹³ Az országokon belüli egyenlőtlenség ugyan kisebb, mint az országok közötti, azonban többnyire növekedést mutat. Az 1980-as évek közepe és a 2000-es évek vége között az OECD 27 országából 19-ben nőtt a jövedelmi különbség a társadalom felső és alsó jövedelmi tizede között.¹⁴ Mára az OECD-országokban a leggazdagabb 10 százalék kilencszer akkora jövedelemmel bír, mint a legszegényebb 10 százalék, az USA-ban 14-szeres, Mexikóban és Chilében 27-szeres az arány. Az Egyesült Államokban a felső 1 százalék a jövedelmek 22 százalékát viszi haza, és 2009 óta ők teszik zsebre az összes jövedelemnövekedés 95 százalékát.¹⁵ Az OECD-országok átlagában a jövedelem-egyenlőtlenséget jelző Gini-index az 1980-as évek közepi 0,29-ről a 2000-es évek végére 0,316-ra nőtt. A feltörekvő gazdaságokban (BRICS, Argentína, Indonézia) az egyenlőtlenség még nagyobb, és kevés kivétellel (pl. Brazília) az elmúlt évtizedekben még nőtt is.¹⁶ Annak ellenére, hogy – a feltörekvő gazdaságok, mindenekelőtt Kína állami politikái jóvoltából – az abszolút szegények száma globálisan csökkent. A Világbank kutatói szerint, még ha csökkenne is a globális egyenlőtlenség az elkövetkező évtizedekben (2030-ig), az országokon belüli jövedelmi diszparitás akkor is tovább nőhet.¹⁷ Az egymásnak ellentmondani látszó tendenciák magyarázata, hogy – ismét csak a feltörekvő országok, főleg Kína, India, Indonézia és Brazília jóvoltából – kialakulóban van egy „globális középosztály”,¹⁸ amelynek jövedelmei az elmúlt évtizedekben gyarapodtak, miközben a legszegényebbek jövedelmei alig, vagy egyáltalán nem nőttek. Ennek az alsó rétegnek a leszakadása valószínűleg a következő években is folytatódik.

A helyzet orvoslására többnyire a szegény országok gazdasági növekedésének felgyorsítását és a segélyezés növelését ajánlják. Milanovic¹⁹ szerint, ha ezek nem következnek be, akkor a

¹² Milanovic (2012b).

¹³ UNCTADStat, National accounts, Real GDP per capita, annual, 1970-2012.

¹⁴ OECD (2011), 23. o.

¹⁵ Stiglitz (2013).

¹⁶ OECD (2011).

¹⁷ Bussolo – De Hoyos – Medvedev (2008).

¹⁸ Bussolo – De Hoyos – Medvedev (2008) és Milanovic (2012b).

¹⁹ Milanovic (2011) és (2012a), The World Bank (2013).

migrációt kell támogatni, hogy a szegény országokból az emberek a gazdagabbakba áramolva tudjanak boldogulni. Ez a javaslat lényegében azt mondja, lehetővé kell tenni az emberek számára, hogy magasabb áron tudják eladni munkaerejüket külföldön, mint hazájukban.

A jövedelmi egyenlőtlenség azonban csak következmény. A legfontosabb – és minden társadalmi egyenlőtlenség végső oka – a termelőeszközökhöz való hozzáférésben mutatkozó egyenlőtlenség. Ennek is két dimenziója van: egyfelől a termelőeszközökkel rendelkező és az azokkal nem rendelkezők közti egyenlőtlenség, másfelől a termelőeszközökkel rendelkező osztályon belüli egyenlőtlenség. Ezeket vesszük sorra alább, de előtte még egy fontos kitérőt kell tennünk.

3.1. A jövedelmi egyenlőtlenség, mint a tőkeértékesülés következménye

A tőkeértékesülés globális méretekben zajlik. A világgazdaság hierarchikus, az értéktermelés e hierarchia kihasználásával történik. A hierarchia első pillanatra a kedvező tőkeértékesülési feltételekben, ezeken belül is a (relatív) alacsony bérekben rejlik. Csakhogy az itt mutatkozó különbség már maga is a termelőeszközökkel való ellátottság függvénye: a szegényebb országok szegényebbek a fejlett termelőeszközökben, ezért szegényebbek a jövedelmekben is, és így alacsonyabbak a béreik. Az alacsonyabb bérekkel kombinált fejlettebb technológia kedvezőbb tőkeértékesülést jelent, mint ugyanannak a technológiának a fejlettebb, tehát magasabb bérű országokban való alkalmazása. Ráadásul a kevésbé fejlett országok – éppen a fejlett termelőeszközök hiánya miatt – különböző közvetett és közvetlen kedvezményekkel (oktatás, infrastruktúra, adórendszer, dereguláció stb.) igyekeznek becsalogatni a külföldi tőkét, ami tovább javítja a tőkeértékesülés feltételeit.

Mindezek miatt a tőkeértékesülés ciklusa megváltozott a globalizációban: az új technológiák jelentkezésével járó intenzív (innovációs) ciklus-szakasz a fejlett (centrum-) országokban zajlik, ott szinte folyamatos, míg a technológiák kiterjesztésével járó extenzív szakasz a fejletlenebb (periférikus) országokban. Ez azzal jár, hogy a centrumban a bérekre nehezedő nyomás nő (a bérek nem, vagy alig nőnek),²⁰ a periférián viszont az extenzív szakaszhoz tartozó lendület a munkaerő iránti kereslet növekedésével felfelé nyomja a béreket. Innen adódik a feltörekvő országok középrétegének megerősödése.

A periférián azonban a bérnövekedéssel járó bérarány-növekedés előbb-utóbb megbosszulja magát, hiszen csökkenti a versenyképességet. A periféria tőkéje elértéktelenedik. A korrekcióra sort kell keríteni, ami akár megszorítások útján, akár a termelés külföldre helyezésével²¹ történhet, ahol az alacsonyabb béreken és kedvezőbb befektetési környezetben a tőke ismét kellően nyereségesé tehető. A globális bérarány-csökkenést mindez tovább hajtja előre.

²⁰ Reálértéken (tehát az inflációval korrigálva) a tipikus amerikai 45 százalékkal, a csak középiskolát végzettek 40 százalékkal kevesebbet keresnek, mint négy évtizeddel ezelőtt (Stiglitz, 2013). Németországban a reálbérek éppen a fellendülést és a német gazdaság megerősödését eredményező 2000-es években csökkentek.

²¹ Kína vagy Brazília növekvő működőtőke kivitelét.

3.2. Egyenlőtlenség a termelőeszközök tulajdonlásában: tőke és bér munka

A termelőeszközökhöz való hozzáférést nehéz mérni, nem állnak rendelkezésre átfogó nemzetközi statisztikák, de még a nemzeti statisztikák sem tartalmazzák egyértelműen. A termelőeszközökhöz való hozzáférés egyenlőtlen eloszlását csak közvetett adatokkal lehet példázni.

Egy ilyen példa, hogy az USA-ban az egy évben előállított eszközökön²² belül a magánkézben lévő, nem lakáscélú befektetett eszközök aránya 1951 és 2012 között 33,7 százalékról 38,9 százalékra nőtt.²³ A nem a lakó tulajdonában lévő lakáscélú eszközökkel együtt a magánszféra részesedése az előállított eszközökből a 60-as évekig jellemző 46-47 százalékról a 2000-es években 49-51 százalékra emelkedett (2012-ben 50%). Továbbá: 1951 és 2012 között a profitorientált vállalati szféra („corporations”) részesedése az összes (tehát nemcsak magán- és nemcsak álló-) eszközön belül 14,4-ről 20,9 százalékra, az összes évente előállított nem lakáscélú privát állótökből pedig 20,7-ről 30,7 százalékra nőtt.²⁴

Mindezekből leszűrhető, hogy a nyereség termelésére használt termelőeszközök egyre halmozódnak a társadalom egy részének oldalán. E termelőeszközöknek ez a felhalmozása azonban a jövedelmekből való részesedés növekvő egyenlőtlenségében is megmutatkozik: a tőkefelhalmozás következtében a tulajdonososztály gazdagsága növekszik, a termelőeszközzel nem bíróké csökken.

A tőke és bér munka közti egyenlőtlenség növekedését, vagyis azt, hogy a felhalmozás a tőke oldalán növekvő mértékben folyik, jól érzékelteti, hogy a munka mind kisebb arányban részesedik az általa létrehozott új értékből: a bérek aránya a GDP-ben az elmúlt időkben évtizedről évtizedre egyértelműen csökkenő tendenciát mutat (1. és 2. ábra).

A fenti példák a termelőeszközökhöz való hozzáférés lehetőségének növekvő különbségeit jelzi. Mivel a demokratikus intézmények működtetéséhez is szükség van termelőeszközre (hírközlés, közlekedés, helyiség gyűlések és szervezetek számára, adminisztrációs feladatok stb.), ez a polarizáció azt jelenti, hogy a munka osztálya *aránylagosan* egyre kisebb mértékben képes ezeknek az intézményeknek a kihasználására is.

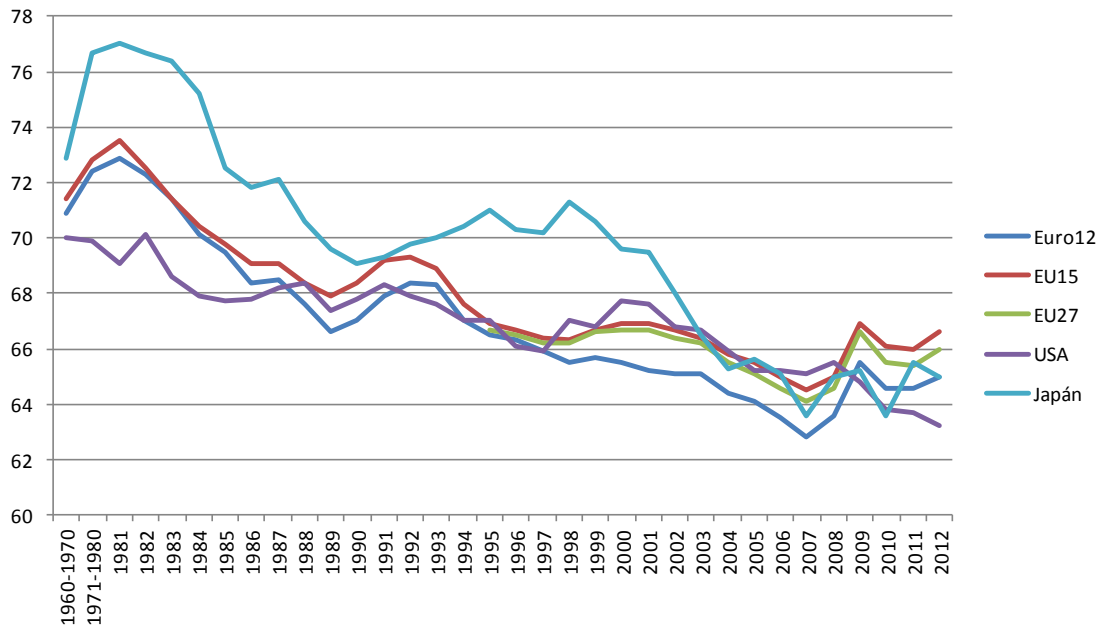
Ahogy nő a reális – a tulajdonhoz kötött – egyenlőtlenség, úgy szűkül a demokrácia tere. A politikai demokrácia erodálódik. A kapitalizmuson belüli demokráciára nézve azonban nemcsak innen leselkedik veszély.

²² Termelő folyamat során létrejött állóeszközök, készletek, értéktárgyak.

²³ A magántulajdonban lévő lakások aránya az előállított eszközökön belül nem változott: 1951-ben 32, 2012-ben 31,9 százalékot tett ki. Igaz, ez az arány az 1990-es évek közepén induló látszatfellendülés idején megnőtt (2005-ben 35,8%-ot tett ki), de a buborék kipukkadásával ismét a régi szintre állt vissza. Az elmúlt évtizedekben az USA-ban a lakások 63-65 százaléka volt a *tulajdonosok* kezében, kivéve a buborékgazdaság éveit, amikor az arány megnőtt (2005: 69,1%), majd 2012-ig 65 százalékra mérséklődött. A magánkézben lévő lakások egyharmada tehát szintén tőkeként funkcionál. (Az állami tulajdonú lakások aránya elenyésző, kb. 2%.)

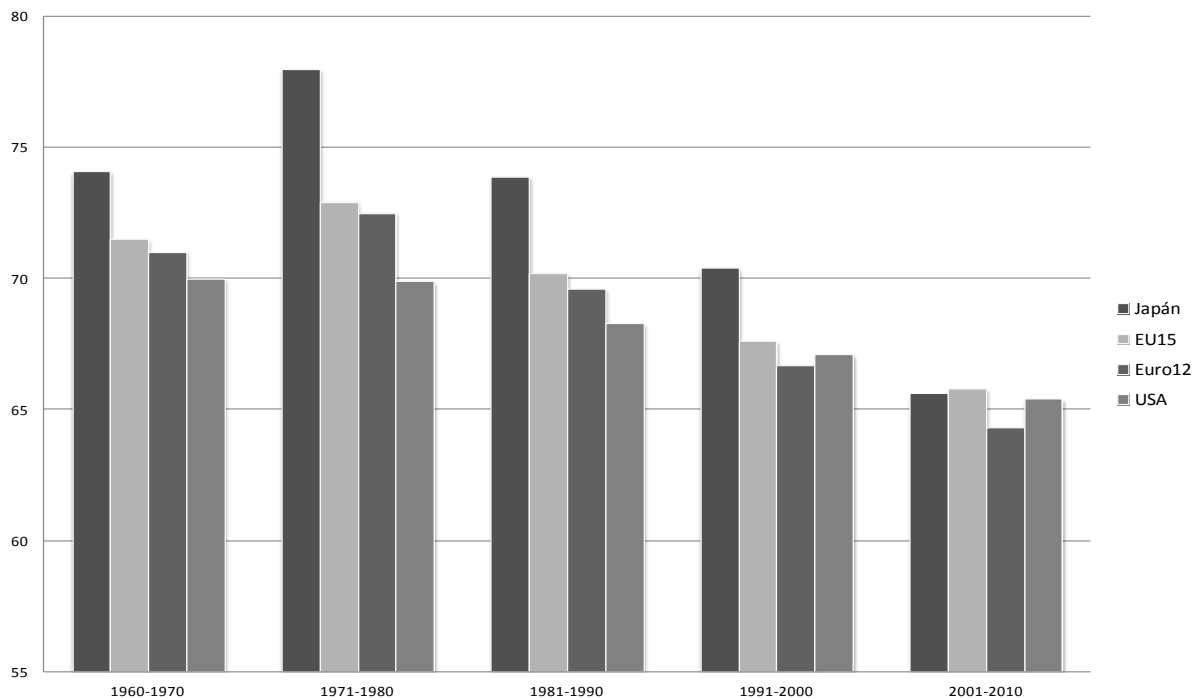
²⁴ Az adatok forrása a US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, National Income and Product Accounts Tables, Table 5.10.; National Data, Fixed Assets Accounts Tables, Table 4.3. és Census Bureau, Housing Vacancies and Homeownership (CPS/HVS) Historical tables, Table 14.

1. ábra
A bérek aránya a GDP-ben (munkakompenzáció per GDP) 1960-2012, százalék

Forrás: Statistical Annex of European Economy Spring 2011 és 2013. European Commission. Directorate General Ecfm, Economic And Financial Affairs. Table 32. Adjusted wage share.

2. ábra
Munkakompenzáció/GDP évtizedenként 1960-2010
(százalék)

Forrás: Statistical Annex of European Economy, Autumn 2010. European Commission Directorate General Ecfm, Economic And Financial Affairs. Table 32. Adjusted wage share.

3.3. A tőkén belüli különbségek

A termelőeszközökhöz való hozzáférésben és az azokból származó jövedelemben mutatkozó különbségek a *tőkén* belüli is nőnek. Ez pedig nem egyszerűen a demokratikus intézmények gyengüléséhez, hanem időről időre a visszaszorításukban érdekelt erők és rezsimek megerősödéséhez vezet, a következőképpen.

A piaci versenyben előrehalad a tőkefelhalmozás és tőkekoncentráció, nagyvállalatok jönnek létre. Ezek eleve erősebbek a kisebb vállalatoknál („kezdeti előnyük” nagyobb), amit a piaci verseny törvényszerűségei szerint saját javukra tudnak fordítani: képesek arra, hogy profitot vonjanak el a kisebb tőkéktől. Például úgy, hogy a nagy cégek kisebb beszállítói kénytelenek lenyomni áraikat az egymással a folytatott versenyben, vagy azért, mert a kisebb tőkék kevésbé termelékeny technológiákat alkalmaznak, egységnyi költségeik magasabbak, így a nagyokkal szemben a saját költségeikhez mérten csak aránylag kisebb nyereséget tartalmazó árakon tudnak versenyképesek maradni. De úgy is, hogy a nagy cégek monopoláron értékesíthetik termékeiket (például fejlett technológiájukat) a kisebbek számára.

Nézzünk e polarizációra néhány adatot! A világ 100 legnagyobb nem-pénzügyi transznacionális vállalatának (TNC) forgalma a világ-GDP 12,1 százalékával volt egyenlő 2012-ben. Ez a 100 TNC mindössze 16,9 millió embert foglalkoztatott, ami a világ összes foglalkoztatottainak csak 0,6 százaléka. Az összes (tehát nemcsak az első 100) transznacionális vállalat a világ GDP-jének egynegyedét állítja elő, de az általuk ellenőrzött vertikális „értékláncok”²⁵ a világkereskedelem 80 százalékát teszi ki. A vállalaton belüli transzferárak révén a TNC-knek lehetőségük van további értéket kivonni a telephely-országokból. 2011-ben a TNC-k 1.500 milliárd (1,5 billió) dollárnyi jövedelemre tettek szert, ami 21.000 milliárd (21 billió) dolláros tőkeállományukra vetítve 7 százalékos profitrátát jelent.²⁶ A fejlődő országokban azonban 8, az átalakuló gazdaságokban pedig 13 százalékos volt a profitrátájuk. A nyereség kétharmadát (1.000 milliárd dollárt) kivonták a telephely-országokból (repatriálták, vagy harmadik országokban fektették be). A fogadó országban hagyott profitrészt csak részben fektették be újra. A TNC-k között egyre több az állami vállalat, számuk 2012-ben 845-re rúgott. Ezek adták a globális működőtőke-áramlás közel 11 százalékát. Az állami TNC-k többsége feltörekvő – a világpiacból maguknak is részt követelő nemzeti tőkével bíró – fejlődő országoké, élükön Kínával.

Piaci versenyhátránya miatt a kis(ebb) tőke a nagytyűket „elnyomónak” érzi. A nagytyűke körében tipikusan globális vállalat, a kistőke pedig nemzeti. Az ellentét tehát a „külföldi” és a „nemzeti” vállalat formájában jelenik meg. Vannak olyan kormányok, amelyek az előbbit, és vannak, amelyek az utóbbit hajlandók szolgálni. A politika/politikusok és a gazdaság kapcsolatát kimerítően vizsgálja a „public choice”-elmélet, hangsúlyozva a politikusok személyes érdekeinek kitüntetett szerepét az országot érintő döntések meghozatalában. Annyi mindenesetre biztos, hogy úgy a nagy, külföldi cégek érdekeit szolgáló (gyakran „komprádor” elitként emlegetett), mint a kisebb/nemzeti tőke érdekeit szolgáló politikusokat gazdasági előnyök kötik azokhoz a csoportokhoz, amelyek érdekképviselőit felvállalják. De a „nemzeti” tőke érdekei – bizonyos fokig és látszólag – egybeesnek országuk tőkével nem rendelkező csoportjainak érdekeivel, amennyiben 1) a hazai tőke fejlesztése a hazai termelőalapok fejlesztését jelenti, és 2) mert a legkisebb „tőkék” (kis- és mikrovállalatok, egyéni vállalkozók) valóságos léhelyzetük-

²⁵ A globális értékláncok azokat a fragmentált és nemzetközileg szétszórta termelési folyamatokat jelölik, amelyekben intermedierek termékek és szolgáltatások áramlanak. Ezeket a transznacionális vállalatok irányítják, illetve tartják ellenőrzésük alatt. A nemzetközi kereskedelem tehát nagyrészt vállalaton belüli, illetve szerződéses kapcsolatokkal lefedett értékláncon belüli kereskedelem. Az értékláncok világkereskedelmi súlyát az is növeli, hogy az egyes értékrészek a többszörös határátkelés miatt többször is bekerülnek a könyvelésbe.

²⁶ UNCTAD (2013), ix–x, xiv–xv. old.

ben nem, vagy alig különböznek a bérből fizetésből élők: napról napra el kell adni munkaerőjüket (még ha saját vállalkozásuknak „adják” is el önkiszákmányoló módon).

A protekcionista, piacvédő, vagyis nemzeti tőkét védő gazdaságpolitika egyidős a kapitalizmussal, és nincs olyan fejlett ország, amelyik fejlődése egy adott fokán ne alkalmazott volna (vagy alkalmaz most is) nyílt vagy bújtatott nemzeti piacot, nemzeti tőkét védő politikát.²⁷ Az állam a nemzeti piacokhoz, a nemzeti tőkéhez tartozó, belőle sarjadó és azt szolgáló intézmény. „Természetes” állapota a nemzeti tőke szolgálata. Mint fentebb láttuk, a fejlődő országok is a globális versenyben életképes „nemzeti bajnokok” (saját TNC-k) kinevelésére törekednek, akár állami vállalatok formájában is. *A tőkés (profittermelő) állami vállalat a legtisztább formájában jeleníti meg a nemzeti tőke és az állam összefonódását.*

Mindebből az következik, hogy *a globális tőkefelhalmozás előrehaladtával szükségképpen növekvő egyenlőtlenségek a tőkén belül erősítik a jogrend feletti rendelkezésért, az államhatalomért folyó küzdelmet.* A gyengébb tőkék védelmében szükségképpen jelentkeznek a „nemzeti” politika. A korábban használt fogalomrendszerben azt mondhatjuk, hogy felzárkóztató avagy „nemzeti” gazdaságpolitikák esetében a „kumulált előnyserzésre alkalmas kezdeti előny” (a társadalom által megtermelt érték) ilyen-olyan formájú és mértékű átcsoportosításáról van szó a hazai elit (a nemzeti tőke) javára.

A nemzeti tőke versenyképességének vagy – ami ugyanaz – profittermelő képességének megerősítéséhez – kellően fejlett technológia híján – más eszközökkel kell lenyomni az versenyképességet jelentő egységnyi munkaerőköltséget. A hazai munkaerőpiaci feltételek olyan változtatására van szükség, amely a munkavállalók számára hátrányos: csökkenti részesedésüket a létrehozott új értékből, ezáltal rontja relatív és – végső soron – abszolút jövedelmi pozíciójukat is. Azonban a termelési költségek ilyen csökkentése nem megy a liberális demokrácia eszközeivel, amint azt bármely „modernizáló”, „felzárkóztató”, „fejlesztő” állam példája bizonyítja (például a Fukuyama²⁸ által is elemzett délkelet-ázsiai „kis tigrisek” vagy Kína). A tőkén belüli egyenlőtlenségek tehát a demokrácia erodálásához vezetnek.

A különbség az, hogy míg a tőke-bérmunka közötti gazdasági egyenlőtlenség növekedése kiüresíti, gyengíti a demokrácia intézményeit, közben megmaradhatnak, vagy akár bővíhetnek is a demokrácia formális intézményei (szociális párbeszéd, érdekképviselők ellenőrzési jogkörei, civil szféra támogatása stb.). Különösen, ha – mint „a dolgok rendes menetekor”, leginkább tehát a fejlett gazdaságokban – a tőke-bérmunka közti elosztásnak a munka kárára történő változása a termelékenység növekedésével jár. Ekkor ugyanis a csökkenő bérarány mellett nem kell, hogy csökkenjen, sőt, akár növekedhet is a (reál)bérek abszolút szintje, így a bérből, fizetésből, segélyből stb. élők életszínvonala. Azonban a tőkén belüli különbségekből következő állami beavatkozás a gyengébb tőkék oldalán, élén az egységnyi munkaerőköltség szabályozókkal – tehát nem technológiai-termelékenységi fejlődéssel – történő lefaragásával, magukat a demokratikus intézményeket nyesi vissza. Hiszen a termelékenység – kellő – növekedése hiányában a bérarány-leszorítás a bérből stb. élők abszolút életszínvonalát is csökkenti. Ez pedig a demokratikus intézményrendszer (a szociális párbeszéd) tartalmi érvényesülése mellett lényegében kivihetetlen.

²⁷ Németország és az USA éppen protekcionista politikával hajtotta végre iparosítását és zárkózott fel a világ élvonalába a 19. században. Megerősödve, magas szintű versenyképességük bázisán, a gazdasági liberalizmus, a piacnyitás híveivé váltak.

²⁸ Fukuyama (2012).

3.4. A bérrány leszorítása elkerülhetetlen

A tőkék konkurenciaharca – mint szó volt róla – tendenciájában a bérrány leszorításához vezet, hiszen egyetlen tőke sem képes növekvő bérrány mellett tartósan érvényesülni, az állam pedig „kivérzik”, ha növekvő bérrány mellett hitelből igyekszik biztosítani a nemzeti tőke piacon maradását (vagy csökkenő bérrány mellett hitelből fedezi az életszínvonal emelését). Ha előbb nem, az állami túlköltekezés tarthatatlanná válásakor kerül sor azokra a megszorításokra, amelyek rontják a munkaerejük eladásából élő osztály életszínvonalát, csökkentve ezzel a tőke költségeit és emelve a profitrátát. Sőt, a kedvező konjunkturális időszakok spontán piaci mechanizmusai által felnyomott vagy szinten tartott bérrányért is rendszerint állami segédlettel foganatosított bérrány-csökkenéssel kell fizetni később, hogy helyreálljon a nemzetgazdaság profittermelő képessége. Ez történt például a 2000-es években az eurózóna válságországai közül Görögországban, Portugáliában, Olaszországban, Írországon, amelyek közül nem is mindegyiknek a kormánya folytatott eladósodási politikát ebben az időszakban. Csak igen kevés, történelmileg fejlett és különleges helyzetű ország (mint pl. Svájc vagy Luxemburg) engedheti meg magának a bérrány hosszú távú szinten tartását vagy növelését.

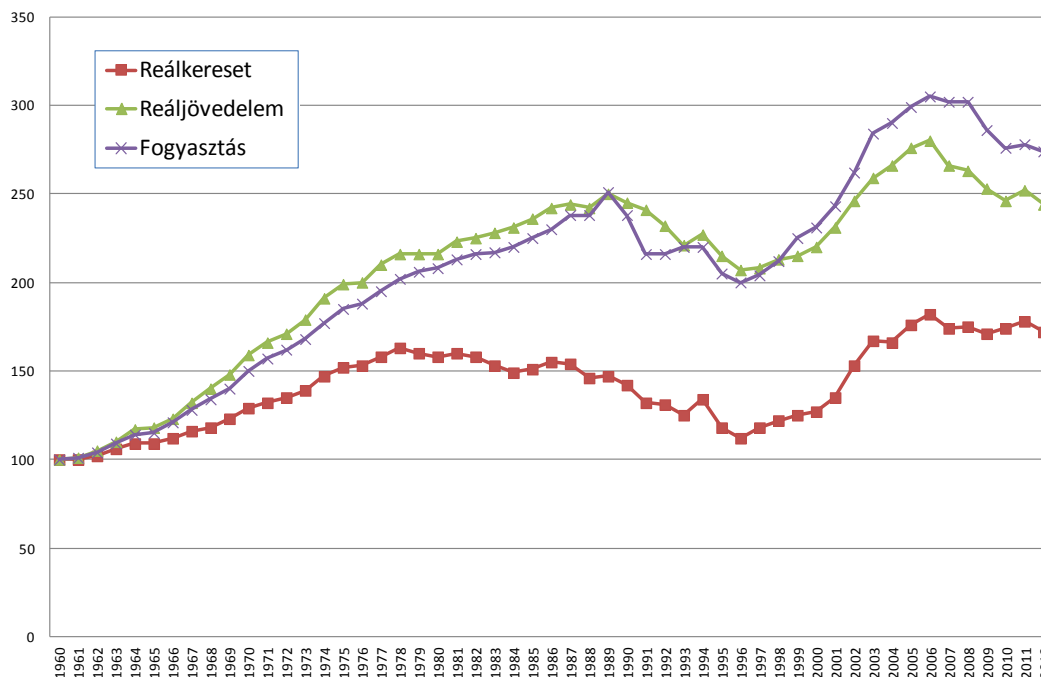
A fejlesztésnek akkor is a versenyképességet, tehát a profitabilitást kell szolgálnia, ha a nagy, külföldi tőkére építik, és akkor is, ha a kisebb, hazai tőkére. Vegyük példának Magyarországot. A Bokros-csomagot követően, 1995 és 1999 között a bér/GDP arány 46,1 százalékról 43,6 százalékra esett, majd (a minimálbér és a közsféra béreinek emelése hatására) 2000-től ismét nőtt, és 2007-ben 46,8 százalékon állt. Ezt követően, a kormányok hatásos közbenjárásával folyamatosan csökkent, 2012-ben 44,8 százalék volt, tehát kisebb, mint 1995-ben. Ezzel növekedett Magyarország versenyképessége, hiszen a reál egységnyi munkaerőköltség a válság óta tartó 5 év alatt 5,2 százalékkal javult, vagyis 2012-ben ennyivel volt kisebb, mint 2007-ben. (1995-höz képest a reál egységnyi munkaerőköltség csökkenése több mint 10 százalék).²⁹

Magyarországon a 2011-ben bevezetett, a „középosztályt” és a gyermeknevelést támogatni hivatott egykulcsos adó és családi adókedvezmény az alacsony keresetekre járó adójóváírás kivezetésével és az ÁFA 25-ről 27 százalékra emelésével együtt a „középosztály” döntő többségének (pedagógusok, orvosok, beosztott állami és önkormányzati alkalmazottak, a versenyszférába nem vezető beosztású dolgozói, nyugdíjasok, akik nyugdíjba menetelük előtt ezeken a területeken dolgoztak) nemhogy nem hozott, de még el is vett a nettó jövedelméből, miközben a felső tízezet valóban gazdagította.³⁰ Ráadásul az új SzJA-rendszer miatt a költségvetésből kieső százmilliárd forintokat különadók kivetésével kellett behozni, ami nagyrészt – közvetlenül vagy kerülő úton – szintén a „nép” jövedelmét csökkentette. A KSH adatai szerint 2012-ben mind a reálkereset, mind a reáljövedelem, mind a fogyasztás egy főre jutó értéke kisebb, mint 2010-ben volt (3. ábra).

²⁹ Eurostat Statistics by theme, Auxiliary indicators to National Accounts - annual data, Unit labour cost.

³⁰ Balázs (2013). Az Eurostat adatai szerint 2010 és 2012 között csak a felső jövedelmi tízed részesedése nőtt az összes jövedelemből, a nyolcadik és kilencedik tízed aránya változatlan maradt, az összes többié csökkent. Ennek következtében a felső és alsó jövedelmi tízed jövedelmének aránya 4,8-szorosról 6-szorosra nőtt. 2005 és 2010 között éppen ellenkező előjelű folyamatok játszódtak le.

3. ábra
Az egy főre jutó reálkereset, reáljövedelem és fogyasztás alakulása Magyarországon
(1960=100)

Forrás: KSH STADAT rendszer: 3.2. A háztartások jövedelme és fogyasztása (háztartási szektor makroszintű mutatói). (1960–)

Az „ész csele” azonban az, hogy az ilyen változtatások egyben a nagy „külföldi” tőke számára is kedvezőek, amennyiben az adott országban folytat termelést. Az UNCTAD adatai³¹ szerint 2011-12-ben a Magyarországra érkező külföldi működőtőke jelentősen nőtt, és 2012-ben még az állomány is emelkedett.³²

A tőkén belüli reális különbségek növekedését vizsgálva tehát oda jutottunk, hogy az csökkenti a liberális demokrácia lehetőségeit és ugyanakkor növeli a tőke és munka közötti reális különbségeket.

3.5. Differenciálódás a bér munkán belül

Persze a különbségek a csak munkaerejük eladásából megélni képesek körében is nőnek, elég ha arra gondolunk, hogy a 60-as években Nyugat-Európában még 2-3 százalékos volt az aktív munkanélküliség, de már a 2008-as válság előtti gazdasági „békeévekben” is 7 százalék körüli. Vagy gondolhatunk a fejlettebb területek felé irányuló migrációra, ami duális munkaerőpiacokat eredményez, azaz a rosszabb körülmények között, alacsony bérekért és jobb körülmények között, magasabb bérekért dolgozók csoportjait alakítja ki. A jövedelemegyenlőtlenséget mutató Gini-index egy sor európai fejlett országban (pl. Németországban, Dániában, Finnországban, Norvégiában, Franciaországban, Svédországban és az EU15 átlagában) már a 2008-ban kitört

³¹ UNCTAD WIR (2013) Annex Tables. Web table 1. FDI inflows, by region and economy, 1990-2012.

³² Természetesen a működőtőke-beáramlásra más tényezők is hatnak. Így például az EU-csatlakozás hatására a 2000-es években annak ellenére nőtt a Magyarországon lévő működőtőke-állomány, hogy a bérarány emelkedett.

válság előtt is nőtt, de ugyanezt lehet elmondani a dolgozó szegények arányáról is. A részmunkaidőben dolgozókat a szegénység, és annak növekedése még inkább érinti, mint a teljes munkaidősöket. A kormányok és tanácsadók különböző indokokkal³³ mégis szorgalmazzák a részmunkaidős foglalkoztatást.

Magyarországon is nőttek a különbségek a munkavállalók osztályán belül. Kitágult a rés a nők és férfiak átlagos fizetése között (2007: 16,3%, 2011: 18%) és a költségvetési intézményekben és a versenyszférában dolgozók között, valamint a szellemi munkát végzők és a fizikaiak között. A leginkább a költségvetési szférában dolgozó fizikaiak abszolút és relatív kereseti viszonyai romlottak (1. táblázat).

1. táblázat

Nettó kereseti arányok változása a fizikai és szellemi alkalmazottak körében a nemzetgazdaságban, a verseny- és költségvetési szférában 2008–2012 (százalék és százalékpont)

A nettó keresetek aránya, százalék	2008	2009	2010	2011	2012	2008-2012 változás százalékpont
Fizikaiak/szellemiek nemzetgazdaság	57,6	58,2	57,5	54,8	52,7	-4,9
Fizikaiak/szellemiek versenyszféra	53,7	53,3	53,0	47,8	46,8	-7,0
Fizikaiak/szellemiek költségvetés	62,9	62,3	59,4	64,1	54,6	-8,3
Költségvetés/versenyszféra szellemiek	85,1	79,5	79,2	69,4	67,4	-17,8
Költségvetés/versenyszféra fizikaiak	99,7	92,9	88,8	93,2	78,6	-21,1

Forrás: KSH Táblák (STADAT) Idősoros éves adatok. Munkaerőpiac. 2.1.45. és 2.1.46. táblázat

A differenciálódás, a társadalmi bizonytalanság vele járó növekedésével együtt jobbra a „rend”, az „erős kéz” iránti vágyat ébreszti fel a társadalomban. Ez egyébként éppen annak jele, hogy a liberális demokráciára épülő társadalom a legkevésbé sem tartja kezében saját sorsát. Politikai értelemben azért nem, mert képviseleti demokráciára épül, ahol a választópolgárok átadják a döntést saját sorsukról mások kezébe.³⁴ Gazdasági értelemben pedig azért nem, mert a termelésben létrehozott javak kerülő úton és csak részlegesen jutnak vissza a többséghez, éppen azokhoz, akik a termelést végzik: a piacon kell azokat megvásárolniuk. Saját termékük elidegenül tőlük, külsődleges számukra. Ekképpen mind a termelés, mind a politikum – a társadalmi lét két lényegi mozzanata – idegen a „nép”-től.

A nép rend utáni vágya egészen más tartalommal bír, mint a feltörekvő uralkodó osztály (napjainkban a nemzeti tőke) által kívánt rend.³⁵ Mivel azonban a nagy- (globális) tőke jeleníti meg legtisztább formájában a kumulatív előnyszerzés igazságtalanságát, és a kis (nemzeti) tőke

³³ Például válság idején, vagy adott életszakaszban lévők esetében, vagy azért, mert még mindig jobb, mint a munkaerőpiaci passzivitás.

³⁴ A „public choice” iskolához tartozó Buchanan (1954) felhívja a figyelmet, hogy a kisebbségi véleményt valló ember számára a demokratikusan hatalomra kerülő többségi véleményt képviselők döntése éppen annyira diktatórikus, mintha egy autokratikus rezsim döntése lenne. Csakhogy ez igaz abban az esetben is, ha emberünk maga is az adott kormányra szavazott. Amint a döntést átadta más kezébe, már nem az ő döntése, a kormány dönthet akár úgy is, hogy említett emberünk nem ért egyet. Akár így, akár úgy, a döntés külsődleges számára.

³⁵ Nincs ebben semmi különös vagy újszerű. Mutatisz mutandisz napjainkra is elmondható, amit Soboul a francia forradalmat megelőző évekről ír: „A nép véleménye szerint az éhség és az élelmiszer-drágaság problémája akkor oldható meg a legegyszerűbben, ha az állam bevezeti az irányított gazdálkodást, s azt a legnagyobb szigorral alkalmazza, az elkobzástól és az árszabályozástól sem visszariadva. Gazdasági téren tehát éppen az ellenkezőjét követelte, mint amit a burzsoázia, hiszen az utóbbi ezen a téren is, mint mindenütt, teljes szabadságot akart” (Soboul, 1989 [1983], 38. o.)

is érdekellentétben áll a nagytőkével, a nép – a hazai tőkét támogató állam hathatós közbenjárása mellett – könnyen úgy érezheti, hogy egy csónakban evez a nemzeti tőkével. A bérből élők „erősebb állam” iránti vágya így a (nemzeti) tőke szolgálatába áll. Ez a helyzet megkönnyíti a bérarány leszorítását, ami éppen a dolgozókon belüli további differenciálódást eredményezi. Például a „középosztály”-nak nyújtott gesztusokkal, amelyek szorosan kapcsolódnak a hazai kistőke támogatásához.

4) A DEMOKRÁCIA JÖVŐJE

A demokrácia állása tehát összefügg a társadalmi egyenlőtlenségekkel, amelyek közül a termelőeszközök feletti rendelkezés a legfontosabb. A demokrácia ezekkel az egyenlőtlenségekkel fordított arányban erősödik vagy gyengül. A paradox az, hogy a demokrácia az egyenlőtlenségek csökkentésével nyer a legtöbbet, az egyenlőtlenségek csökkentése viszont a piaci erők, a verseny és a tőkefelhalmozás lehetőségeinek korlátozását feltételezi.

A demokrácia felszámolása két úton lehetséges: vagy diktatúrával, a társadalom hierarchikus rendszerének megtartása mellett, vagy a demokrácia olyan kiterjesztésével, amely a termelőeszközök feletti rendelkezést is érinti. Ez utóbbi előbb-utóbb felveti a tulajdonlás kérdését, amely az emberiség történetében mindig a legkritikusabb események és fordulópontok epicentrumában állt.

A tulajdonlás kérdésének felvetése nélkül azonban marad a tőkeértékesülés szempontjainak szolgálata, ami viszont, mint fentebb bizonyítani igyekeztünk, hosszabb távon erodálja, és időről időre felfüggeszti a demokráciát. A hierarchikus világrendben, nem függetlenül a tőke újratermelési ciklusának globalizációjától, mindig található országok, amelyek éppen a demokrácia kiterjesztésén és az egyenlőtlenség enyhítésén dolgoznak. Ezért a kormányok által választott politikák kerülnek reflektorfénybe.³⁶ A kormányok és az általuk alkalmazott politikák tartalmára azonban ugyanaz vonatkozik, mint a demokráciára: meghatározott érdekek szolgálatában állnak, vagy másként fogalmazva, adott társadalomhoz tartoznak. Jelen társadalmunk a tőketulajdonosok és a tőketulajdon nélküliek megosztottságára épül.

Ha az állam az utóbbiak érdekeit be akarja emelni politikájába, akkor elsősorban a javakhoz való hozzáférést kell biztosítani számukra ingyenes és színvonalas oktatás és egészségügy, megfizethető közlekedés és lakhatás formájában. Ezt kiegészítve a mindenki számára *alanyi jogon járó alapjövedelemmel*, már egy kiáltó egyenlőtlenségektől és szegénységtől mentes, életképes társadalomhoz juthatunk. Ám erre, még ha a kormányok akarnák is, csak a gazdagabb nemzetek képesek, a fejlődő országok nagy része nem. (Árulkodó, hogy nem vezették be eddig egy fejlett országban sem, bár Svájc tervezi.). Globálisan tekintve azonban a fejletlen országok helyzetére ugyanaz az áll, ami egy társadalmon belül a szegények helyzetére. Az újraelosztásnak tehát globálisan is működnie kellene.

A jövedelmek ilyen újraelosztása azonban ellentmond a piaci verseny logikájának, amely a tőkeértékesülésre vonatkozik. Hiszen miért is növelje egy vállalat profitjának tömegét és rátáját, ha a többletből vissza kell osztania azoknak, akiknek lekörözésével e növekményre szert tett? Ha az állam – a bérből, nyugdíjból, segélyből élők szempontjait előtérbe helyezve, a demokrácia határait tehát kitolva – csorbítja a tőkegyarapodásban való érdekeltséget, akkor a termelés, a

³⁶ „Az egyenlőtlenség nemcsak makrogazdasági, hanem politikai erők terméke is” – írja Stiglitz (2013). „Nem igaz, hogy az egyenlőtlenség a globalizáció, a munkaerő, a tőke, az áruk és a szolgáltatások és a jobban képzett és oktatott alkalmazottaknak kedvező technológiai változás elkerülhetetlen mellékterméke” (*Ibid.*).

termelőerők fejlesztésének lendkereket akasztja meg. Más hajtóerő híján, az adott rendszeren belül ez versenyképesség-romláshoz vezet. Szükségessé válik a fordulat, ami maga a demokrácia visszavételét feltételezi. A szabadpiaci hajtóerő szabadon-engedése az egyenlőtlenségek növekedéséhez vezet, ez pedig a demokráciát tovább erodálja. Mindezek orvoslásához állami beavatkozás, vagyis a termelést hajtó erő csorbítása szükséges. És így tovább: e *circulus vitiosus*-ból csak a hajtóerő kicserélése vezethet ki.

5) ÖSSZEGRZÉS

A demokrácia uralmi eszköz, az osztálytársadalmak attribútuma. Az uralom tárgya a termelőeszközök feletti rendelkezés biztosítása a társadalom tulajdonos osztálya számára.

A liberális kapitalizmus jogrendje biztosítja a termelőeszközök magántulajdonát és az azok működtetésével létrehozott többlet feletti rendelkezést, így a tőketulajdon felhalmozását is a tulajdonos osztály számára. A termelés mennyiségi és minőségi fejlődését e rendszerben a tőkenyereség elérése ösztönzi. Ennek feltétele a munkaerőköltség leszorítása. Bár a globális tőkeértékesülési ciklusban a bérarány adott helyen és adott időben nőhet, a tőkeértékesülés előbbutóbb kikényszeríti a korrekciót, a bérarány csökkenését. Mindez a társadalmi jövedelemkülönbségek növekedését vonja maga után, ami az alacsonyabb jövedelmi osztályok számára részben hiteltelenné teszi a demokratikus intézményeket, részben megnehezíti azok használatát.

A verseny a tőkék között is hierarchiát állít fel és erősít. A gyengébb tőkék állami segítségre szorulnak versenyképességük növelése – egységnyi munkaerőköltségük csökkentése –végett. Fejlett technológia híján ennek módja a bérek relatív és/vagy abszolút szintjének leszorítása. Mindez különösen plasztikusan jelenik meg válságok során, amikor még az erős gazdaságok erős tőkéi érdekében is megszorításokra kényszerülnek a kormányok. Ilyenkor a demokratikus intézményekbe vetett bizalom csökkenése mellett maguk a demokratikus intézmények működése is csorbát szenved.

A természetéből adódóan hierarchiát szülő és erősítő kapitalista újratermelésben a dolgozók osztálya is differenciálódik, jobban és rosszabbul fizetett rétegekre szakad. Az alsók lecsúszása és a középső rétegek lecsúszással való fenyegetettsége a rend iránti vágyat ébreszti fel a társadalom nagy részében, ami kedvez az autokratikus kormányzás bevezetésének és a szélsőjobboldali politikai erők megerősödésének. A legerősebb piaci szereplőkkel, a nagytőkével szembeni elégedetlenség látszólag egy oldalra állítja a nemzeti tőkét, az annak érdekében eljáró, a demokratikus intézményeket korlátozó államot, és a bérből, fizetésből, nyugdíjból, segélyből élők jelentős tömegeit. Az erre rájátszó „nemzeti” retorika mellett a kibontakozó antidemokratikus hatalomgyakorlás társadalmi bázisának megerősítését szolgálhatják a felső-középrétegeknek tett gesztusok. Ez a helyzet elősegíti a leszakadók elhanyagolását, a legfelső rétegek gazdagodását, általában a polarizációt.

A piaci viszonyok tehát logikájukból következően jelentenek fenyegetést a demokráciára. A felzárkóztatás idején gyakran használt diktatórikus eszközök a fejlettség magasabb fokán demokratikusabbá szelídulhetnek, de a társadalom által megtermelt többlet – a hozzáadott érték béren felüli része – feletti rendelkezés diktatórikus módján, a bérarány leszorításán ez sem tud változtatni. A politikum, az uralomgyakorlás politikai formája a társadalom tulajdoni szerkezetéhez, a többlettermelés gazdasági formájához igazodik.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Sándor: *Viták az adórendszerről (régebben és ma)*. Háttéranyag a magyar Közgazdasági Társaság Fejlődés-gazdaságtani Szakosztályának 2013. november 7-i ülésére. Letöltve az MKT honlapjáról 2013. október 17-én: <http://www.mkt.hu/esemenyek.php?w=793>
- Buchanan, James M. (1954): Social Choice, Democracy, and Free Markets. *Journal of Political Economy*, Vol. 62, No. 2, April pp. 114–123
- Bussolo, Maurizio – De Hoyos, Rafael E. – Medvedev, Denis (2008): *Is the Developing World Catching Up? Global Convergence and National Rising Dispersion*. Policy Research Working Paper 4733. The World Bank Development Economics Prospects Group, Washington DC.
- Chomsky, Noam (1997): Market Democracy in a Neoliberal Order: Doctrines and Reality. *Z Magazine*, Vol. 10, November 1997. <http://www.zcommunications.org/market-democracy-in-a-neoliberal-order-doctrines-and-reality-by-noam-chomsky-1.html> Letöltve: 2013. november 2.
- Fukuyama, Francis (1989): *The End of History? The National Interest*. Summer 1989. <http://www.wesjones.com/eoh.htm> Letöltve: 2013. október 20.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, 1994.
- Fukuyama, Francis (1995): *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. Francis Fukuyama, New York, ISBN 0-02-910976-0.
- Fukuyama, Francis (2012): China and East Asian Democracy. The patterns of history. *Journal of Democracy*, Volume 23, Number 1 January, pp. 14–26.
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf> Letöltve 2013. november 2.
- Hegel, G. W. F. (1979): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN 963 05 1992 5.
- Huntington, Samuel P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, Vol. 73, No 3, Summer 1993, pp. 22-49. http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Huntington_Clash.pdf Letöltve: 2013. október 22.
- Milanovic, Branko (2011): *The Haves and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. Basic Books, New York.
- Milanovic, Branko (2012a): *Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now. An Overview*. Policy Research Working Paper 6259. The World Bank Development Research Group Poverty and Inequality Team November, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2012/11/06/000158349_20121106085546/Rendered/PDF/wps6259.pdf Letöltve: 2013. október 29.
- Milanovic, Branko (2012b): The Real Winners and Losers of Globalization. Globalization has radically changed global income dynamics. So who has won and who has lost? *The Globalist*, October 25, 2012. <http://www.theglobalist.com/the-real-winners-and-losers-of-globalization/> Letöltve: 2013. október 20.
- OECD (2011): *Divided We Stand. Why Inequality Keeps Rising?* OECD Publishing. DOI:[10.1787/9789264119536-en](https://doi.org/10.1787/9789264119536-en)

- Soboul, Albert (1989 [1983]): *A francia forradalom története 1789-1799*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Stiglitz, Joseph E. (2013): Inequality Is a Choice. *The New York Times*, October 13, 2013. http://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/10/13/inequality-is-a-choice/?_r=0 Letöltve: 2013. október 29.
- Szentes Tamás (2012): A „nemzeti versenyképesség” fogalma, mérése és ideológiája. *Magyar Tudomány* 173. évf. 6. sz. pp. 680-691. <http://www.matud.iif.hu/2012/06/05.htm>
- The World Bank (2013): *The Winners and Losers of Globalization: Finding a Path to Shared Prosperity*. The World Bank News. Feature Story. October 25. <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/10/25/The-Winners-and-Losers-of-Globalization-Finding-a-Path-to-Shared-Prosperity> Letöltve: 2013. október 31.
- UNCTAD WIR (2013): *World Investment Report*. UN, Switzerland, 2013.